

Recenzió Deli Gergely: Az eleven jog fájáról^[1] című művéről

A természetjog és a jogpozitivizmus kettőse különös konstrukciója a jogelméleti diskurzusnak. Egyrészt elválaszthatatlan a jogelméleti alapműveltségtől, már-már paradigmaticus jelentőséggel rendelkezik, és aki ilyen témában végez tanulmányokat, elkerülhetetlenül szembe találja magát a dichotómiával, illetve a két irányzat által kínált, karakterisztikus megoldási javaslatokkal. Másrészt azonban egyre inkább megfigyelhető a törekvések a dichotómia feloldására vagy éppen dekonstruálására, és vagy azt kérdőjelezi meg, hogy a természetjog-jogpozitivizmus páros valódi ellentétet takar, vagy pedig azt, hogy a dichotómia kimerül-e a jól ismert, sablonos meghatározásokban.^[2] A természetjog-jogpozitivizmus dichotómia így egyszerre paradigma és korlát: paradigma, mert az ismert meghatározásokat mindenki megtanulja, és korlát, mert szűkíti a jogról való elméleti gondolkodás perspektíváit, és meghaladása rendszerint új, előremutatóbb meglátásokkal kecsegtet.

Az alapképlet mindenestre adott: az egyik „oldal” szerint a jog erkölcsi felülbírálatának helye van a jogtudományban, sőt, akár a joggyakorlatban, a másik szerint nincs, hiszen a modern korban hangsúlyosabbá vált, hogy a jog emberi döntés eredményeként áll előttünk, ezért formális, nem tartalmi kritériumok alapján határozható meg, és ebben a metajurisztikus szempontok csak annyiban játszhatnak szerepet, amennyiben azokat a jog beengedi a saját birodalmába. A látszólag meddő elméleti vita tétje hatalmas, hiszen a jog létjogosultságának legalapvetőbb kérdése hívta életre, az, milyen legitim indok szól amellett, hogy az államhatalom 1. szabadságkorlátozó intézkedésekkel kényszerítheti polgárait – vagy bármely személyt – a jogkövető magatartásra, illetve ilyen intézkedésekkel sújthatja a jogsértőket; 2. elvárhatja az emberektől, hogy az igazságtalan, helytelen vagy méltánytalan jogszabályokat is betartsák. Az állam – és ezzel együtt az állam társadalomszervező eszköze, a jog – léte „objektív szükségletként”^[3] jelenik meg, és még a jogász közösség is ritkán kérdez rá arra a legitimitásra, amely megalapozza e kényszerrend fenntartását. A szerző ebbe a diskurzusba szállt be a jelen recenzióban bemutatott kötettel.

[1] Deli Gergely: *Az eleven jog fájáról. Elmélet és történet a természetjog védelmében.* Budapest, Medium, 2018. 366 p.

[2] Pl. Bódi, 2004, 9–10.

[3] Szilágyi, 2011, 169.

A kötet alcíme úgy szól, *Elmélet és történet a természetjog védelmében*, ez azonban több szempontból is megtévesztő lehet. Egyrészt azt sugallja, hogy a természetjog-jogpozitivizmus dichotómia keretében íródott és valamelyik oldal mellett érvel a másik ellenében – a természetjogtanokat megvédeni általában a jogpozitivisták elméletekkel szemben szokták –, azonban a kötet a pusztán „oldalváltásnál” sokkal többet nyújt. Másrészt azt a benyomást kelti, hogy a természetjogi gondolkodás válságát éli és védelemre szorul, holott a kötetben bemutatott okfejtés mélysége, sokrétűsége, eleganciája nem kimondottan azt sejteti, hogy bajok lennének a természetjogtan háza táján.

Deli Gergely monográfiája tudatosítja bennünk azt, hogy a jog emberi alkotás, egyúttal figyelembe veszi, hogy az ember erkölcsi lény is, ami miatt a jogász számára elkerülhetetlen, hogy a jog értékvetületére reflektáljon. A kötet záró részében két fő tanulságot állapít meg: az egyik egy erősen pragmatista felhangú tétel, mely szerint a jog fogalmáról szóló viták helyett hasznosabb arra irányítani a figyelmet, hogy „az egyéni, közösségi és környezeti adottságok és lehetőségek miképp befolyásolják a jogot”, a másik pedig az, hogy „a jog közösségi szintjén” a pusztán leíró jellemzés helyett gyümölcsözőbb azzal foglalkozni, milyennek kellene lennie a jognak.^[4] Ezekhez a tanulságokhoz három gondolatmeneten keresztül jut el, amelyek egyúttal a monográfia három részét alkotják; ezekben azt tárgyalja, mi az ember, mi az alkotmány és mi a jog. A kérdésfeltevések nagyívűnek, már-már hübriszszerűnek tűnhetnek, hiszen nemcsak a jogtudomány, de a filozófia is évezredek óta vívódik ezeken az alapvető kérdéseken, mégsem született rájuk mindmáig végérvényes válasz, és a szerző nem is törekszik arra, hogy a kizárólagosság és a cáfolhatatlanság igényével fellépő választ adjon. Sokkal inkább együttgondolkodásra hívja az olvasót, bemutatva, mi a tétje annak, hogy megalapozott állásponttal rendelkezünk ezekben a kérdésekben, illetve milyen kérdéseket érdemes feltennünk ahhoz, hogy hasznos ismereteket nyerjünk a jog minél észszerűbb alkalmazásához. Ha egyetlen szóval kellene jellemezni a monográfiát, a „diskurzív” szó lenne a legmegfelelőbb erre: a szerző folyamatosan párbeszédre invitál, és ugyan világosan kitűnik, hogy gondolatmenete szilárd erkölcsi és szakmai alapokon, tekintélyt parancsoló olvasottságon és tájékozottságon nyugszik, nem megsemmisíteni akarja az eltérő véleményeket, hanem elének tárja a megválaszolandó kérdéseket és kiindulópontokat kínál a megválaszoláshoz. A címben olvasható „eleven” jelző ennek fényében többszörösen találó: a könyv nemcsak a jogot ábrázolja folyamatosan fejlődő, változó, élő jelenségként, de a diskurzus is, amelyet megteremt, sokkal előbb, mint amire egy „száraz”, szakmai szövegtől számítana az ember.

Az első rész – *Mi az ember?* – a jog emberképére reflektál. Két domináns tematikus szálát érdemes kiemelni ebből a tartalmi egységből. Az egyik a szerepet és az önzetlenség hangsúlyozása az emberkép kialakításában. Ez része annak

[4] Deli, 2018, 289.

az egész kötetet átható gondolati szálnak, amely – a közgazdaságtan racionalitását meghaladni igyekeztél – az érzelmekeket és az indulatokat is igyekszik a jogba integrálni. A felvetésekhez a szerző konkrét példákat is társít: egy *Digesta*-töredéket, amelyben az volt a kérdés, terheli-e felelősség a hajóskapitányt, aki a több megbízó megbízásából szállított gabonának egy részét átadja, ám utána a hajó elsüllyedt; valamint a *Webb v. McGowin*-esetet,^[5] amelyben az önfeláldozó cselekedete miatt megbénult felperes az általa megmentett örökgyógy örököseit perelte az örökgyógy által hálából rendszeresen folyósított tartásért.

A másik domináns – és a fentiekkel összefüggő – sajátosság az, hogy a szerző következetesen meghaladni igyekszik két olyan emberképet, amelyek a modern racionalizmus termékei: a neoklasszikus közgazdaságtan, illetve a viselkedési közgazdaságtan modelljét. A neoklasszikus közgazdaságtan emberképe alatt a szerző a haszonmaximalizáló egyén modelljét érti, amely szerint az ember minden döntési helyzetben következetesen – szinte mechanikusan – mérlegeli a saját hasznát, és a rendelkezésre álló alternatívák közül azt választja, amely számára a legtöbb hasznot eredményezi. A szerző értékelése szerint ez a modell napjaink ismereteinek fényében nem tartható, és hiányosságait nagymértékben orvosolta a viselkedési közgazdaságtan azáltal, hogy integrálta emberképébe az egyén tipikus gyengeségeit, és „racionalizáló automaták” helyett esendő emberekkel operál. Végso soron azonban mindkét modell statisztikai általánosítás.^[6] A szerző azt demonstrálja, hogy már a római jog és Aquinói Szent Tamás is hatékonyan integrálta rendszerébe az emberi gyengeségeket. Az elmélet működését a tulajdon tartalmán és a javak elosztásán keresztül mutatja be: a tulajdonhoz fogalmilag hozzátartoznak a közjó érdekében fennálló korlátozások, amelyek a természetjog parancsából következnek. A tulajdon tehát nem kizárólag jogosultság, hanem olyan intézmény is, amely – az Alaptörvényt idézve – „társadalmi felelősséggel jár”,^[7] és célhoz kötött használati jogosultságot eredményez.^[8] E természetjogi kötelezettség sajátossága azonban az is, hogy nem keletkeztet jogosultságot a szegények – a javak újraelosztásának kedvezményezettjei – oldalán. Az összekötő fogalom az erény: a gazdagokat az erényes élet követelménye kötelezi arra, hogy az észszerűség keretei között vagyoni áldozatot hozzon a közjó érdekében, ugyanakkor a jótékonyosság kedvezményezettjei kötelesek az erkölcsi tökéletesedés érdekében felhasználni az adományt.^[9]

Az alkotmány mibenlétét és funkcióját körbejáró második rész két fogalomrendszer köré épül. Az egyik a természetes és a relatív alkotmány fogalma: az előbbi a „lét rendje” felé nyitott alkotmány, amely az emberek egymás közötti egyesülésének és az államnak történő alávétésüknek a rendjét szabályozza, az utóbbi pedig, amely a természetes alkotmány talapzatán nyugszik, és az államnak az egyénekekkel szembeni kötelezettségeinek összességét foglalja magában.^[10]

[9] I. m., 74.

[10] I. m., 122.

Ezzel a megkülönböztetéssel a szerző arra a mindannyiunk által tapasztalt jelenségre igyekezett reflektálni, hogy a világ, a társadalom, valamint ezzel együtt a helyesről, a „természetesről” alkotott felfogásunk változik, a jognak azonban – olyan társadalmi képződmény lévén, amelynek funkciója az koherens rendszerbe integrált vitamegoldás, amely koherencián akár a legitimitása is múlhat – szüksége van szilárd igazodási pontra, értékmérőre, amely által pontosíthatók az előírásai, ám a tartósság nem válhat megcsontosodottsággá. Ennek fényében a természetes alkotmány szolgáltatja a tartós viszonyítási pontokat, a relatív alkotmány normái – „a természetes alkotmányosság objektív rendjének függvényei”^[11] – pedig a mindenkori kihívásokhoz igazodva határozzák meg az alkotmányosság normatív tartalmát.

A második fogalomrendszer, amely átjárja a második részt, egy hármás emberkép, amelynek elemei az „*ist*”, vagyis azok a tulajdonságok, amelyek adottságként jellemzők az emberre, a „*hat*”, vagyis azok a dolgok, amelyek fölött az ember rendelkezhet, és a „*sich vorstellt*”, vagyis az, amilyennek az ember mások szemében látszik.^[12] Az olvasó ennek láttán talán felteheti a kérdést, nem inkább az első, a címe alapján az ember mibenlétét firtató részében kellett volna bemutatni ezt a kategorizálást, azonban a kötetre jellemző, hogy nem törekszik éles, megingathatatlan fogalmi korlátok közé szorítani a benne foglalt gondolatmenetet, az alkotmány mibenlétéről és szerepéről kialakított álláspont teljességéhez pedig hozzátartozik a bemutatott emberkép.

A szerző a természetes-relatív alkotmányosság, valamint a hármás emberkép fogalmi kereteit felhasználva elemzi és vitatja-kiegészíti a XX. század néhány meghatározó jogi teoretikusának nézeteit. Ennél fontosabb viszont, hogy e fogalmi keretekre támaszkodva igyekszik alkotmányelméletébe integrálni olyan problémákat, átalakulásokat, amelyeket akár tudatosan, akár öntudatlanul, de a mindennapjainkban is tapasztalunk, éppen ezért megítélésem szerint a kötet második része a leginkább gondolatébresztő szakasz. A szerző egyik végkövetkeztetése ebben az, hogy napjainkban a „relatív helyes” alkotmány a fenntartható alkotmány,^[13] amelynek célja a „változó természetes alkotmány állapotának megfelelő méltóságos létfeltételek folyamatos fenntartása”.^[14] A szerző tehát az emberi méltóság védelméhez igyekszik keretet nyújtani, és arra keresi a választ, hogy ennek érdekében mi az, amit védeni kell úgy, hogy ez a védelem ne megcsontosodott, formális intézmények védelmévé satnyuljon, hanem az egyes intézményeket megalapozó emberi értékeket őrizze meg. Ezt az elméletet a szerző az adásvétel során kialakítható helyes árképzés, valamint az azonos neműek házasságának példáin keresztül demonstrálja.

Éppen az azonos neműek házasságának példája azonban azt is kiválóan érzé-

[11] I. m., 134.

[12] I. m., 130.

[13] I. m., 145.

[14] I. m., 156.

kelteti, hogy a szerző sokkal inkább kihívásokat támaszt, semhogy egyszerű megoldási sablonokat kínálna – kissé sarkítva: nem „békességet” hoz, hanem „meghasonlást”.^[15] A házasságot megalapozó „emberi értékek” maguk is függvényei a házasságfogalom változásainak. Ez jól megfigyelhető Stephanie Coontz-nak a házasság nyugati társadalomtörténetéről szóló elemzésében, amely végigköveti, hogyan alakult a vagyoni és társadalmi érdekek védelmének eszköze az egyéni kibontakozás egyik útjává az ezredfordulóra.^[16] Az egyes állomások tulajdonképpen magukban hordozták a következő lépést ebbe az irányba, és a folyamat ma is tart. 2015-ben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága az *Obergefell v. Hodges*-ítéletben^[17] alkotmányellenessé nyilvánította az azonos neműek házasságának állami korlátozását. A közvélemény alapvetően üdvözölte a döntést, ám ezzel együtt megjelentek olyan kritikus hangok, amelyek szerint a testület még így is konzervatív volt,^[18] emellett olykor a házasságnak azt a fogalmi(nak tekintett) elemeit is kérdőjellel illetik, hogy annak életre szólónak kell lennie,^[19] de a poligámia büntetendőségének alkotmányos jogalapja is vita tárgya.^[20] Újra és újra felmerül tehát a kérdés, mi a házasság intézménye mögötti emberi érték, és milyen korlátok között, amire nem biztos, hogy „fogyasztásra készen” adott az egy, helyes válasz.

A második rész elemzéseiből jól kirajzolódik a szerzőnek az a célja, hogy szilárd értelmezési keretet biztosítson az egyéni jogvédelem magját képező emberi méltóság fogalmának egy olyan világban, amelyben a posztmodern ember átalakította úgy a természetet, mint a saját emberi természetét (amelyek az *ist* kategóriájába esnek), a folyamatos expanzió talaján álló globalizáció gazdasága pedig jóvátehetetlenül kizsákmányolja a természeti világot. Erre az újragondolásra azért van szükség, mert a világhoz való viszonyunk is jelentős mértékben átalakult a történelem során: míg az ókori – Stephen Feldman nyomán talán hívhatjuk úgy: premodern^[21] – ember számára a világ elsősorban adottság volt, és ennek a helyzetnek a természeti alkotmány fogalma felelt meg, addig a modern ember akaratlagos aktsaival a saját képére formálta a világot, ami a relatív alkotmány fogalmához áll közel.^[22] Ezekben az elemzésekben visszatérő kulcsfogalom a globa-

[15] Lukács evangéliuma 12, 51 (Károli Gáspár fordítása).

[16] Coontz, 2005.

[17] 135 S. Ct. 2584 (2015).

[18] Huntington, 2015. Clare Huntington kritikája szerint az azonos neműek házasságának elismerése előremutató lépés, azonban még mindig kevés a családok sokszínűségének elismeréséhez.

[19] Nolan szerint az államnak érdemes lenne elismernie az „átmeneti házasság” intézményét. (Nolan, 2016)

[20] De Marneffe és Shrage eltérő alapon, de egyaránt mellett érvelnek, hogy a poligámia kriminalizálása nem tartható, ami ugyanakkor nem szükségszerűen jelenti annak jogi elismerését. (De Marneffe, 2016; Shrage, 2016)

[21] Feldman elsősorban az amerikai jogelméletre fókuszálva, de szükségképpen visszanyúlva meggyőző történeti tablót vázol fel, amelyben végigtekint a nyugati, majd amerikai jogi gondolkodás premodern, modern és posztmodern korszakán. A premodern gondolkodásmód egyik sajátosságaként a szilárd és megkérdőjelezetlen metafizikai alapokat jelöli meg. (Feldman, 2001, 11.)

[22] I. m. 132–133.

lizáció, a posztmodern, valamint a deformáció, amelyek erős kritikai felhangot sejtetnek. A szerző majdhogynem lehetetlennek tűnő feladatra vállalkozik, amikor megoldási keretet – nem magát „a” megoldást: egy hasznosítható keretet – kínál a felmerülő dilemmákra, és ennek a feladatnak kiválóan eleget is tett. Talán annyi megjegyzés tehető, hogy érdemes lett volna valamilyen munkadefiníciót kínálni úgy a globalizáció, mint a posztmodern és a deformáció fogalmaira. A kötet egészére jellemző, hogy nem ragad le a szőrszálhasogatásig menő fogalmi distinkciók taglálásánál, a második részben taglalt jelenségek esetében azonban az olvasó kicsit bizonytalanságban marad a tekintetben, hogy a szerző pontosan mit és miért kritizál. Ez nem különösebben csorbitja a mű értékét, elvégre a nevezett jelenségekkel kapcsolatban mindenkinek van elképzelése, tapasztalata, azonban részben azok sokféle értelmezhetősége, részben a tetten érhető értékítélet miatt praktikusnak tűnne a körvonalazásuk. Ha kicsit közelebről górcső alá vesszük – példának okáért – a posztmodern fogalmát, meglehetősen sűrű értelmezési dzsungelbe keveredünk. A közvélemény a posztmodernet gyakran egyfajta szélsőséges értékrelativizmussal azonosítja,^[23] ugyanakkor Lyotard a fogalom megalkotásakor a „nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként” határozta meg azt,^[24] és a tudás korabeli állapotával összefüggésben alkalmazta, kiemelve, hogy a tudás „informatikai áru” lett, amely kulcsszerepet játszik a hatalmi versengésben.^[25] Egy helyen az olvasható, hogy a „posztmodernben az emberkép deformálása” egyfajta „művi fájdalomcsillapító” a globalizáció okozta deformációra, és ez az értékpluralizmus megjelenését eredményezte.^[26] Ez a fogalmazásmód a posztmodern és a relativizmus kapcsolatát sejteti, nem sokkal később azonban, a hitelfeltevő családtagjainak kezességvállalásával összefüggő német alkotmánybíróági döntést elemezve a szerző a bank hatalmi helyzetét hangsúlyozza,^[27] ez pedig – vagyis a kapitalizmus hatalmi viszonyainak bírálata^[28] – szintén jellemző a posztmodernre, de ami még fontosabb, végső soron maga a gondolatmenet sem lép ki mindenestül a posztmodern kor kínálta keretéből, hanem azokhoz igazodva, rugalmasan, a relatív alkotmány fogalmára támaszkodva vázolja fel megoldási javaslatait.^[29]

A harmadik rész a jogászai szakma és a jogelmélet számára az egyik legkínzóbb, évezredes kérdést boncolgatja a jog mibenlétének vizsgálatával. A szerző a címadás ellenére nem jogi ontológiát, hanem egyfajta gyakorlatorientált jogi

[23] Ezt az értelmezést példázza MacKinnon az az aggálya, hogy a posztmodern gondolkodásmód relativizálja a feminizmus paradigmátikus alaptételét, amely szerint a nők férfiaknak való alávetettségére társadalmi tény. (MacKinnon, 2000, 699.)

[24] Lyotard, 1993, 8.

[25] I. m., 16–17.

[26] Deli, i. m., 150–151.

[27] I. m., 153.

[28] Ez a fajta bíráló elsősorban a feminista és faji tudatossági kritikai elméletek jellemzője, amelyek a kapitalizmus erkölcsi alapjait adó objektivisták erkölcsfilozófiát – azon belül a szabad és kényszerektől mentes egyén ideálját – kérdőjelezik meg és igyekeznek felfedni a mögötte rejlő társadalmi valóságot.

[29] Ezt tükrözi egyebek között, hogy a szerző tudatában van annak, hogy a globalizáció korára eltávolodtunk az ókor statikus, adottságként megjelenő társadalmi struktúráitól. Vö. pl. i. m., 119.

axiológiát fejt ki, mert lényegesebbnek találja azt, hogy a mindenkori körülmények között hogyan azonosítható a helyes jog tartalma (vagyis milyennek kellene lennie a jognak), mint pusztán azt, hogy mely külsődleges kritériumok alapján határozható el egy jogi norma egy nem jogitól. Ennek során Liam B. Murphy nézeteinek elemzése révén vonja le azt a következtetést, hogy „[n]incs jogi pozitivizmus”, illetve „nempozitivizmus”,^[30] amivel lényegében túllép a hagyományos természetjog-jogpozitivizmus korlátain.

Ezután a szerző a jog „eredendő legitimációs kényszeréből” vezeti le azt a meglátást, hogy a jog *Sollen*jével érdemesebb foglalkozni, mint a *Sein*jával. A mindenkori tételes jog a társadalmi gyakorlatba történő beavatkozás, agresszió, az élő jog pillanatnyi állapotának kimerevítése, amely megköveteli, hogy igazolják.^[31] Ehhez a szerző Hartnak a parancselmélettel szembeni ellenvetésével összefüggésben kiemeli, hogy különbséget kell tenni a szokás és a parancs között azon az alapon, hogy az előbbi mint tény nem szorul legitimációra, ezzel szemben az utóbbi mint norma igen.^[32] Ezt a meglátást egészíti ki egy történeti, elsősorban római jogi dimenzióval, rámutatva arra, hogy a jog fejlődéstörténetében megfigyelhető ez a kettősség, amely óvatosságra int a jog pusztá akarati aktusra szűkítésével szemben.

A harmadik rész harmadik fejezetében az elemzés visszakanyarodik ahhoz, ami az emberkép felvázolásánál volt olvasható: a szerző a „törvény irtalmának” boncolgatásával olyan kategóriát igyekszik integrálni a jog rendszerébe, amit hagyományosan a racionalitáson kívülre helyezünk. Ezt az okfejtést a szabadság és a determináltság antinómiáinak keretébe helyezi: az ember egyszerre szabad és a környezete, illetve saját teste törvényeinek alávetett. A törvény irtalma azt jelenti: az ember „a jog révén együtt »szenvedhet« a megváltoztathatatlanul és ezáltal azt részben megváltoztathatatlanul teszi”,^[33] vagyis a törvény mint emberi döntés terméke eltekint az elháríthatatlan és az emberi rendelkezés körén kívül eső eredmények szankcionálásától, például oly módon, hogy a szándékos károkozónak nem kell megtérítenie az általa előre nem látható kárt.^[34] Ez a fogalmi keret egy lehetséges válasz a szabad akaratról és ezzel együtt a jogi felelősségről alkotott képünk átalakulására, amit az agy kutatás fejlődése eredményez.^[35]

Az eleven jog fájáról évezredes jogi hagyományokra támaszkodva igyekszik a jogelmélet síkján választ kínálni azokra a kihívásokra, amelyeket a globális gazdaság és a „természetes” fogalmának nap mint nap történő megkérdőjelező-

[30] I. m., 222.

[31] I. m., 239-240.

[32] I. m., 247-248.

[33] I. m., 275.

[34] I. m., 279-280.

[35] Pl. Alces, 2018.

dése támasztanak a joggal és az emberrel szemben, mindvégig szem előtt tartva az ember érzelmi-erkölcsi minőségét. A szerző rendkívüli ismeretanyagot mozgósít álláspontja alátámasztására, amelyet kézzelfogható gyakorlati és dogmatikai példákkal is demonstrál. Mindezzel nem a „kinyilatkoztatás” volt a célja, hanem az, hogy problémákra mutasson rá és kérdésekre sarkallja az olvasót, s ezt a célt maradéktalanul meg is valósította.

IRODALOM

- Alces, Peter A. (2018): *The Moral Conflict of Law and Neuroscience*. Chicago, Chicago University Press.
- Bódi Máttyás (2004): Természetjogtan. In: Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 9-30.
- Coontz, Stephanie (2005): *Marriage, a History. From Obedience to Intimacy or How Love Conquered Marriage*. New York, Viking.
- Deli Gergely (2018): *Az eleven jog fájáról. Elmélet és történet a természetjog védelmében*. Budapest, Medium.
- De Marneffe, Peter (2016): Liberty and Polygamy. In: Elizabeth Brake (ed.): *After Marriage. Rethinking Marital Relationships*. Oxford University Press. 125-159.
- Feldman, Stephen M. (2000): *American Legal Thought from Premodern to Postmodernism. An Intellectual Voyage*. New York, Oxford University Press.
- Huntington, Clare (2015): *Obergefell's Conservatism: Reifying Familial Fronts*. In: *Fordham Law Review*. Vol. 84. Issue 1. 23–31.
- Lyotard, Jean-François (1993): A posztmodern állapot. (ford. Bujalos István – Orosz László) In: Bujalos István (szerk.): *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég. 7-145.
- MacKinnon, Catharine A. (2000): Points against Postmodernism. In: *Chicago-Kent Law Review* Vol. 75. No. 3. 687–712.
- Nolan, Daniel (2016): Temporary Marriage. In: Elizabeth Brake (ed.): *After Marriage. Rethinking Marital Relationships*. Oxford University Press. 180-203.
- Shrage, Laurie (2016): Polygamy, Privacy, and Equality. In: Elizabeth Brake (ed.): *After Marriage. Rethinking Marital Relationships*. Oxford University Press. 161-179.
- Szilágyi Péter (2014): *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös.